

სსიპ-სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
განათლების, ჰუმანიტარულ და სოციალურ მეცნიერებათა
ფაკულტეტი

ქართული ფილოლოგიის სადოქტორო პროგრამა

ხელნაწერის უფლებით

სალომე ზვიადაძე

ძველი ქართული ტიპიკონი: ლიტურგიული
ტრადიცია და სიახლე

ფილოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი
სადისერტაციო მაცნე

ახალციხე
2022 წელი

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია სსიპ-სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის განათლების, ჰუმანიტარულ და სოციალურ მეცნიერებათა ფაკულტეტზე

სამეცნიერო ხელმძღვანელი:

ნესტან სულავა, ფილოლოგიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტები:

ქეთინო გრძელიშვილი - ფილოლოგიის დოქტორი,
ასოცირებული პროფესორი

ექვთიმე (თამაზ) კოჭლამაზაშვილი - ფილოლოგიის მეცნიერებათა
დოქტორი, ემერეტუს-პროფესორი

სადისერტაციო ნაშრომის დაცვა გაიმართება 2022 წლის 8 აპრილს 14 სთ-ზე სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის განათლების, ჰუმანიტარულ და სოციალურ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სადისერტაციო საბჭოს მიერ შექმნილი დარგობრივი კოლეგიის სხდომაზე, ელექტრონული პლატფორმა ზუმის საშუალებით, ლინკი გამოქვეყნდება მისამართზე: <https://sjuni.edu.ge/>.

დისერტაციის გაცნობა შესაძლებელია სსიპ-სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტში მისამართზე: ქ. ახალციხე, რუსთაველის ქუჩა 113, I კორპუსი, სამეცნიერო ბიბლიოთეკა.

სადისერტაციო ნაშრომის წინასწარი განხილვა გაიმართა განათლების, ჰუმანიტარულ და სოციალურ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საბჭოს 2022 წლის 26 თებერვლის სხდომაზე, ოქმი N 1.

სადისერტაციო საბჭოს მდივანი,
ასოცირებული პროფესორი:

ნათელა მელიქიძე

სადისერტაციო ნაშრომის ზოგადი დახასიათება

საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებას უდიდესი იდეოლოგიურ-მსოფლმხედველობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამას მოჰყვა ტაძრების მშენებლობა, საღვთისმსახურო წიგნების თარგმნა ქართულ ენაზე, საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული ნაწარმოებების შექმნა; ჩამოყალიბდა განათლებული სასულიერო ფენა და გაჩნდნენ განდეგილი მეუდაბნოეებიც.

ნაშრომში გამოწვლილვით შესწავლილი და განხილულია ტიპიკონების შექმნის ისტორია და ტრადიცია, რასაც ხელი შეუწყო VI საუკუნეში 13 ასურელი მამის მოსვლამ საქართველოში, როდესაც ფართოდ გაიშალა სამონასტრო მშენებლობა და მათი ღვაწლი ძირითადად ჯერ აღმოსავლეთ საქართველოს გადასწვდა, ხოლო შემდეგ მთელ ქვეყანაში გავრცელდა.

დროთა განმავლობაში ეკლესია-მონასტრები მძლავრ კულტურულ კერებად იქცა, რადგან აქ ითარგმნებოდა უახლესი ქრისტიანული ლიტერატურა, იქმნებოდა ორიგინალური ჰაგიოგრაფიული თხზულებები, სასულიერო პოეზია. ჩამოყალიბდა ლიტერატურული სკოლები, რომლებიც იმდენად ძლიერი და მრავალრიცხოვანი გახდა, რომ მთელ ქრისტიანულ აღმოსავლეთსა და საბერძნეთში გავრცელდა. შეიძლება დავასახელოთ იერუსალიმის, პალესტინის, შავი მთის, ათონის, სინას, კვიპროსის ეკლესია-მონასტრები. ეს პროცესი განსაკუთრებით ინტენსიურად მიმდინარეობდა შუა საუკუნეების შუა ხანებამდე.

მონასტრები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ არა მხოლოდ სულიერ, არამედ საზოგადოებრივ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. ქართული სახელმწიფოს

გაერთიანებასა და აღორძინებას წინ უძღოდა ეკლესიის გამდიერება, მაგ.: გრიგოლ ხანცთელის ეპოქა, საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენა 1917 წელს.

ჩვენს ნაშრომში „ძველი ქართული ტიპიკონი: ლიტურგიული ტრადიცია და სიახლე“ მიმოვიხილეთ ქართული მონასტრების სრულად და არასრულად მოღწეული ტიპიკონები. სამწუხაროდ, ბევრი ტიპიკონი არ შემოგვრჩა: ხანცთის მონასტრის ტიპიკონი ფრაგმენტული სახით ასახულია გიორგი მერჩულის თხზულებაში „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება“, ათონის ივერთა მონასტრისა კი – გიორგი მთაწმიდელის „იოვანესა და ეფთჳმის ცხოვრებაშია“ ჩართული ერთ მონაკვეთად. სრულად შემონახულია: პეტრიწონის, გრიგოლ ბაკურიანის ძისა, ქართულ და ბერძნულ ენებზე, 1084 წ.; შიომღვიმისა, არა უგვიანეს 1125 წლისა; ვაჰანის ქვაბთა, 1212–1227, სხვა შეხედულებით, 1125–30 წ.

საკვლევი თემის აქტუალობა და მნიშვნელობა: თემა აქტუალურია იმდენად, რამდენადაც ტიპიკონების ერთიან ისტორიულ ჭრილში შესწავლა წარმოაჩენს ქართული ეკლესიისათვის მნიშვნელოვანი კრებულის ლიტურგიულ ღირებულებას. ტიპიკონები სათანადოდ შესწავლილი, დღემდე ერთად თავმოყრილი, შედარებული ერთმანეთთან და ისტორიულ ჭრილში განხილული არ არის. შევეცდებით, პრობლემა საერთო – ლიტურგიულ და ლიტერატურულ კონტექსტში განვიხილოთ.

კვლევის მიზანი: ჩვენი სადისერტაციო თემის მიზანია ძველი ქართული ტიპიკონის შესწავლა ისტორიულ ჭრილში; ქართული ტიპიკონის სრული ტექსტის შემცველი პეტრიწონის, ვაჰანის ქვაბთა და შიომღვიმის მონასტრების, აგრეთვე არასრულად მოღწეული ხანცთისა (ტაო–კლარჯეთისა) და ათონის

მონასტრების ტიპიკონების ურთიერთმიმართების დადგენა; რა პრინციპები დაედო საფუძვლად მათ შედგენას, რომელ ტრადიციას მისდევენ და რა ადგილი დაიკავა თითოეულმა ქართული ეკლესიის ისტორიაში, რამდენად არის წარმოდგენილი ტიპიკონებში ჰაგიოგრაფია, ჰიმნოგრაფია და ჰომილეტიკა.

ტიპიკონები უაღრესად საინტერესო და მნიშვნელოვანი წყაროა იმ დროის არა მხოლოდ სამონასტრო ცხოვრების, არამედ ენის, ქვეყნის ისტორიის, სოციალური ურთიერთობების, სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობის, ლიტერატურისა და ა.შ. შესასწავლად. ჩვენი კვლევის მიზანია, შეძლებისდაგვარად წარმოგვეჩინა ყველა ეს და ამასთანავე ბევრი სხვა საყურადღებო და მნიშვნელოვანი საკითხი ბერ-მონაზონთა სულიერი და მატერიალური ცხოვრების შესახებ, როგორებიცაა: ეკონომიკური და სამეურნეო ხასიათის ტერმინოლოგია, იურისპრუდენციის მასალები – იერარქია მონასტრებში, სამოხელეო თანამდებობათა დასახელება; საეკლესიო, წირვა–ლოცვის დროს სიწმინდის სამსახურებელი ნივთები („იარაღები“), ძვირფასი თვლები, ზომა–წონის ერთეულები, ფულის დასახელებები, მნიშვნელოვანი ისტორიული პირების ბიოგრაფიული მონაცემები, ისტორიული მოვლენები და ა.შ.

მეცნიერული სიახლე: სადისერტაციო ნაშრომი იქნება ახალი სიტყვა არა მხოლოდ ქართული, არამედ ბერძნულენოვანი ქრისტიანული ტიპიკონების ისტორიაში, რადგან ძველი ქართული ტიპიკონი მაცხოვრის საფლავის ტაძრის (პალესტინურ–საბაწმიდური), ანტიოქიური ეკლესიისა და კონსტანტინეპოლური ტიპიკონების საფუძველზეა შექმნილი, მაგრამ იგი არ იმეორებს და სიტყვასიტყვით არ მიჰყვება უცხოენოვან ტექსტებს. ქართულ ტიპიკონებში გათვალისწინებულია ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობა და ქართველ

წმიდა მამათა სამონასტრო ცხოვრების თავისებურებანი; წარმოჩენილია ის ნიშნები, რაც ქართულ სამონასტრო წესდებებს უშუალოდ აკავშირებს სხვა ტიპიკონებთან და რაც განასხვავებს მათგან. ამ მიმართულებით კვლევა აქამდე მხოლოდ ფრაგმენტული იყო და მონოგრაფიულად დამუშავებული არ ყოფილა. ვფიქრობთ, ეს ნაშრომი შეავსებს ამ დანაკლისს და მოგვცემს მეტნაკლებად სრულყოფილ წარმოდგენასა და ცოდნას საკვლევებრობლემის შესახებ.

კვლევის მეთოდები: კვლევისას გამოყენებულია ისტორიულ–შედარებითი და ანალიტიკური მეთოდები, რათა უკეთ წარმოჩნდეს ტიპიკონების ღირებულება, რის საფუძველზეც შესაძლებელი ხდება მათი რაობის, წარმომავლობის, სამონასტრო ცხოვრებასა და საღვთისმსახურო პრაქტიკაში მათი მნიშვნელობისა და ისტორიულ–ფილოლოგიური მასალის განსაზღვრა.

ნაშრომის პრაქტიკული მნიშვნელობა: ნაშრომში გადმოცემულია ბევრი ისეთი საკითხი, რაც საჭირო და საყურადღებოა სასულიერო სემინარიისა და აკადემიის, ჰუმანიტარული მიმართულების სტუდენტებისათვის, დაინტერესებული პირებისათვის, რადგან მრავალმხრივად განხილული ჩვენამდე მოღწეული არასრული და სრული ქართული ტიპიკონები, ასევე წარმოდგენილია მათი კვლევის ისტორია, ერთვის წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის ჩამონათვალი და ლექსიკონი; ტექსტი დაეხმარება მათ შემდგომ კვლევაში და გარკვეულ სამსახურს გაუწევს, საზოგადოდ, ქართული ეკლესიის ისტორიითა და წარსულით დაინტერესებულ მკითხველს, მათ შორის სასულიერო პირებს, ასევე გააცნობს ქართული მონასტრების ისტორიას.

ნაშრომის მოკლე შინაარსი

საქართველოში X საუკუნემდე მოქმედებდა ღვთისმსახურების იერუსალიმური წესი, რომელსაც მოციქულებრივ ღვთისმსახურებას უწოდებდნენ. პირველ საუკუნეებში არ არსებობდა ღვთისმსახურების ერთიანი წესი, ყველა ქრისტიანული თემი თავისებურად ადიდებდა ღმერთს. უპირველესად გალობდნენ ფსალმუნებს, ისმენდნენ მოციქულთა მონათხრობს ქრისტეს ცხოვრების შესახებ (სკაბალანოვიჩი, 2011: 23) – ჯერ ზეპირად, შემდეგ კი, ქრისტიანობის ფართოდ გავრცელებასთან ერთად, ეპისტოლეებით, რომლებსაც მოციქულები სხვადასხვა ქალაქში გზავნიდნენ. იკითხებოდა ასევე ძველი აღთქმის წინასწარმეტყველთა წიგნები, რომელთა საფუძველზეც შემდეგ, IV საუკუნეში, ბერძნულ ღვთისმსახურებაში ჩამოყალიბდა ლექციონარი, ანუ ღვთისმსახურების პროცესის ამსახველი კანონი – ლიტურგიკული დღესასწაულებისათვის განკუთვნილ საკითხავთამთელი წლის კრებული (დანელია, 1987: 463).

ქართული ლექციონარი შეისწავლეს კ. კეკელიძემ, კ. დანელიამ, თ. ჟორდანიამ, უცხოელმა მეცნიერმა ბერნარ უტიემ, ლექციონარებზე შრომები, მათ შორის მონოგრაფია, გამოქვეყნებული აქვს მიშელ ვან ენსბროკს, რომელთა მეცნიერული კვლევის შედეგები მიმოხილული და გამოყენებულია სადისერტაციო ნაშრომში. ქართული ლექციონარის თაობაზე თავისი მოსაზრება გამოთქვა ათანასე რენუმ, რომელმაც 1967–71 წლებში გამოსცა სომხური ლექციონარის უძველესი ხელნაწერები

და დაურთო ვრცელი გამოკვლევა, შეეხო ქართულ ლექციონარსაც. მისი აზრით, ეს ტექსტი იცვლებოდა თავის პროტოტიპთან მიმართებით და ასახავს იერუსალიმური კანონის განვითარების სურათს VI საუკუნის II ნახევრიდან VIII საუკუნის II ნახევრამდე (დამოწმებულია კ. დანელიას წიგნიდან); ასევე გამოიყენება აკაკი შანიძის მიერ შესწავლილი ხელნაწერთა ინსტიტუტში (ახლანდელი ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი) დაცული VIII საუკუნის ჰაემეტი პალიმფსესტი (51 ფურცელი) და გამოქვეყნებული ჰაემეტი ტექსტები, განსაზღვრულია მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. ნაშრომში მსჯელობაა უძველესი, ე.წ. ჭილ-ეტრატის იადგარის შესახებაც, რომელსაც პირველად ა. ცაგარელმა მიაკვლია და აღწერა. მიიჩნია, რომ ეს არის VII საუკუნეში გადაწერილი „სადღესასწაულო“ ან „თვენი“; აღნიშნულია უძველესი იადგარის შესწავლის საქმეში ელ. მეტრეველის, ცაცა ჭანკიევისა და ლილი ხევსურიანის დამსახურება, რომლებმაც ხელნაწერი გადაათარიღეს, ხოლო უძველესი იადგარის რედაქცია VII საუკუნეში ივარაუდეს. აგრეთვე ამ საკითხზე მუშაობდა კ. ინგოროყვაც.

თავი I: ტიპიკონების შექმნის ისტორია და ტრადიცია ქრისტიანულ სამყაროში

ქრისტიანულ სამყაროში ღვთისმსახურების შემოღების აუცილებლობასა და ჩამოყალიბებას ხელი შეუწყო ქრისტიანობამ, როგორც მწიგნობრულმა რელიგიამ, რომელიც თავის მხრივ ითხოვდა ახალ წესრიგს, ახალ ცოდნას, საღვთისმსახურო წიგნების შექმნას და განაპირობა ასევე სასულიერო საზოგადოების

ჩამოყალიბება, რომელთაც გარკვეული წესებით უნდა ეცხოვრათ და ეღვაწათ. ჩანს, რომ ეს პროცესები ადრეული პერიოდიდანვე იწყება. უცხოელი მკვლევრის მიხედვით სკაბალანოვიჩის მოსაზრებაზე დაყრდნობით, აღნიშნულია, რომ ჩვ. წ. აღ-ის I საუკუნეში უკვე არსებობდა ქრისტეს აღდგომით ფრთაშესხმული მოციქულებრივი ღვთისმსახურება: მთელი დღის მანძილზე გალობდნენ ფსალმუნებს, ლოცულობდნენ, ისმენდნენ მოციქულთა მონათხრობს, და დღის ბოლოს იმართებოდა საზეიმო ტრაპეზი უფლის ქებით აღვსილი ლოცვით.

1.1. წმ. პახომი დიდის მოღვაწეობა

წმ. პახომი დიდი ეგვიპტელი წარმართი ჭაბუკი იყო, რომელიც ქრისტიანად მოინათლა; მან საფუძვლიანად აითვისა ქრისტიანული სწავლებანი, რის შემდეგაც საღვთო სიყვარულით აღჭურვილს ანგელოზმა, ღვთის ბრძანებით, გადასცა ფირფიტა, რომელზეც ჩამოწერილი იყო ის წესები (სულ 29 წესია ჩამოთვლილი), რითაც უნდა ეცხოვრა მას და სხვა მონაზონთა ცხოვრებაც მოეწესრიგებინა, რათა ღვთის შიშით შეესრულებინათ საერთო წესები და მოეპოვებინათ სულის თავისუფლება. იგი ბევრ რამეს ასწავლიდა ძმებს: ლოცვას, მარხვას, წირვას, ზიარებას, ხელსაქმეს და სხვ. ღირსი მამა პახომი ცდუნებასთან საბრძოლველ იარაღად მიიჩნევდა ღვთის შიშს, რომელიც, მისი სიტყვით, „...ასუფთავებს კაცის გულს ყოველგვარი ვნებისაგან და აქცევს მას ღვთის რჩეულ ჭურჭლად“. აღვნიშნავთ, რომ წმ. პახომის მიერ დაწერილი ტიპიკონის გარდა, შემორჩენილია მისი შვიდი

ეპისტოლეც ნეტარი იერონიმეს ლათინური თარგმანით.

1.2. ტაბენისელთა მონასტრის საერთო წყობა

წმ. მამა პახომმა თავისი მოღვაწეობის მანძილზე ცხრა მამათა და ერთი დედათა მონასტერი დააფუძნა. თითოეულ მონასტერში იდგა 30 ან 40 ცალკე სახლი, 12 ან 13 სენაკით, რომელშიც, ანგელოზის ბრძანებისამებრ, სამი ძმა ცხოვრობდა. ეს სურათი უკვე ნათლად მეტყველებს სამონასტრო ცხოვრების უტყუარ დაწყებაზე და, შესაბამისად, მონაზონთა ცხოვრებისათვის საჭირო წესების შემოღებასა და ამოქმედებაზე. აქვეა საუბარი იმის თაობაზე, რომ ყოველ მონასტერს ჰქონდა თავისი ტაძარი, სამლოცველო, სატრაპეზო, საცხოობი, საავადმყოფო, სასტუმრო; სურსათის, ტანსაცმლის, სამუშაო იარაღების, მასალების საწყობები, თავისი მეურნეობა და სხვ.

უკვე არსებულ მონასტრებში იყო ერთი მთავარი ამბა, რომელიც თვითონ არჩევდა ყველა მონასტრის წინამძღვარს; იგი ვალდებული იყო, ეზრუნა, რომ ძმებს ზუსტად დაეცვათ წესები, სულიერი სრულყოფის მიზნით. მონასტრებში წინამძღვრის გარდა იყო მეორე ადამიანი, თანაშემწე, მაგრამ მისი მოვალეობები წესდებაში გაწერილი არ არის. კვლევის შედეგად ჩანს, რომ ამ ადრეულ ეტაპზე მონასტრებში ჰყავდათ ზედამხედველი, მისი თანაშემწე, იკონომოსი და მოლარე, მემსგეფსე, მესნეულე, მესტუმრე, მეკარე, რომელთა ფუნქცია-მოვალეობები იმთავითვე განსაზღვრული ყოფილა.

წესდებაში განხილულია მონასტერში მიღების,

მონაზონთა სამოსის, ღვთისმსახურების, ზიარების, შრომის, კვების, ძილის, შინაგანი სულიერი ცხოვრების, ზნეობრივი, ავადმყოფობისა და საავადმყოფოს, უცხოთა მიღების, მნახველების დაშვებისა და მონასტრიდან გასვლის, ძმათა დამარხვის, ბავშვთა აღზრდის, დედათა მონასტრისა და ეპიტიმის საკითხები; დასახელებულია ასევე ტანსაცმლის სახეობები. ჩამოთვლილთაგან რამდენიმე მათგანზე განსაკუთრებით გამახვილებულია ყურადღება დისერტაციაში, აღნიშნულია მათი სიმბოლური მნიშვნელობა.

1.3. წმ. ბასილი დიდის მოღვაწეობა

ძალიან მნიშვნელოვანია ბასილი დიდის როლი და მისია სასულიერო მწერლობაში, განსაკუთრებით ასკეტიკურ-მისტიკური მწერლობის თეორიული საფუძვლების შექმნაში, თვალსაჩინოა მისი უდიდესი ღვაწლი ეკლესიის ისტორიაში. ბასილი დიდი საღვთო მეცნიერებებს დაეუფლა ჯერ კონსტანტინოპოლში, შემდეგ ათენში; ეგვიპტის ბიბლიოთეკაში შეისწავლა ღვთისმეტყველება, დაეწაფა უპირველეს მეცნიერებას – ქრისტიანობას, წუთისოფლისაგან განსაშორებლად დააფუძნა მონასტერი და თავად შემოიღო წესები სამოღვაწეოდ. იგი ესაუბრებოდა (აზრს ეკითხებოდა) სხვა ძმებსაც, უფრო მეტი ნათელი რომ მოეფინა წესებისათვის და იწერდა კიდევ.

1.4. წმ. ბასილი დიდის „ასკეტიკონი“, ანუ „სამოღვაწეო წიგნი“ და სხვა ასკეიკური თხზულებანი

წმ. ბასილიმ, ბერების თხოვნით, დაწერა ზნეობრივი ცხოვრების წესების სახელმძღვანელო – ტიპიკონი / ასკეტიკონი. ასე შეიქმნა მისი შრომები: საღვთო ლიტურგიის ტიპიკონი, მონაზვნური ცხოვრების წესების მეორე კრებული – „ასკეტიკონი“ (სამოღვაწეო წიგნი), „ითიკა“ და სხვ. სადისერტაციო ნაშრომში გადმოცემულია მათი კვლევის ისტორია.

სადისერტაციო ნაშრომში წარმოდგენილია, რომ პახომი დიდის ტიპიკონი მკაცრია, აქაურ ბერმონაზვნებს უფრო მეტი მოთხოვნები აქვთ, ვიდრე ბასილი დიდის მონასტრებში; ბერები მოწყვეტილნი არიან გარე სამყაროს. ბასილის ტიპიკონის მიხედვით კი შეედლოთ, ურთიერთობა ჰქონოდათ ხალხთან და დახმარებოდნენ მათ; კვლევისა და დაკვირვების შედეგად გამოვლინდა სხვაობა სამონასტრო წესების ფორმაშიც, კერძოდ: პახომისეულ წესდებაში პუნქტებადაა ჩამოწერილი და თანმიმდევრულად განსაზღვრული მონასტრის ყოველი წევრის უფლება-მოვალეობა და საქმიანობა, ბასილის წესდება კი – კითხვა-მიგების, საუბრის ფორმითაა მოცემული და უფრო დახვეწილია, ერთვის პარალელები, ციტატები საღვთო წერილიდან. ყურადღებაა გამახვილებული მოსაზრებაზე, რომლის მიხედვით ბასილი დიდმა თანამოსაგრეებთან თავისი საუბრის ჩაწერა დაიწყო 358 წელს.

თავი II: არასრულად მოღწეული ქართული ტიპიკონები

ასეთ ტიპიკონებს მიეკუთვნება წმ. გრიგოლ ხანცთელის მიერ თავისი დაარსებული მონასტრებისთვის საგანგებოდ შექმნილი წესდება და წმ. ეფთვიმე მთაწმიდელის ათონის ივერთა მონასტრის ტიპიკონი; ისინი შემორჩენილია არა როგორც სამონასტრო წესდება, არამედ მათი ნაწილი შემონახულია ქართული ჰაგიოგრაფიული მწერლობის ძეგლებში; კერძოდ, გიორგი მერჩულის თხზულებაში „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება“ წმ. გრიგოლის მიერ შედგენილი ტიპიკონის მხოლოდ მცირე ნაწილია დაცული და გიორგი მთაწმიდელის თხზულებაში „იოვანესა და ეფთვმეს ცხოვრება“, რომელშიც ერთ მონაკვეთად ჩართულია ივირონის მონასტრის ტიპიკონი. აღვნიშნავთ, რომ ტიპიკონის ტექსტები, არასრულად მოღწევის მიუხედავად, მაინც ბევრ საყურადღებო ცნობას შეიცავს და უაღრესად მნიშვნელოვანია ქართული მონასტრების ისტორიისა და ყოფა-ცხოვრების შესასწავლად.

2.1.1. წმ. გრიგოლ ხანცთელის ტიპიკონი

არსებობდა თუ არა ხანცთის წესდებამდე ქართულენოვანი ტიპიკონი, ორიგინალური ან ნათარგმნი, თუ არსებობდა, სამონასტრო ცხოვრების როგორი წესი შეიძლებოდა ყოფილიყო, ძნელი სათქმელია მათი მოუღწევლობის გამო, მაგრამ „გრიგოლ ხანცთელის

ცხოვრება“ მაინც გვიქმნის წარმოდგენას ამის შესახებაც, რადგან თხზულებაში ვკითხულობთ: წმ. გრიგოლი და მისი მეგობრები ოპიზაში ცხოვრობდნენ „...ღუაწლითა ფიცხლითა მონაზონებისა შრომისადათა, ვითარცა იყო წესი მის ჟამისა მონაზონთადა“ (ძეგლები, 1963: 253); ჩვენი აზრით, აქ ნახსენები „წესი“ გულისხმობს იმ დროისათვის უკვე არსებული წესდების ტექსტს და, ჩვენი ვარაუდით, ეს „იერუსალიმური კანონარი“ ან მსგავსი ნაშრომი შეიძლება ყოფილიყო, რაც უძველეს ტიპიკონად ან ტიპიკონისწინა დოკუმენტად უნდა მივიჩნიოთ.

წმ. გრიგოლმა, როგორც ტექსტიდან ვიცით, თავის მონასტერს დაუწესა „წესი საღმრთოდ ბრძენთაგან განუკითხველი“, რისთვისაც მოიარა კონსტანტინოპოლი, თავის მეგობარს კი იერუსალიმიდან ჩამოატანინა საბაწმიდის განგება და ამ წესების გაანალიზების საფუძველზე თვითონ შექმნა სიბრძნით განსაზღვრებული წესი თავისსავე დაარსებულ მონასტრებში. წმ. გრიგოლ ხანცთელის „ფიცხელ მონაზონებაში“ ივარაუდება საკმაოდ მკაცრი წესები, შეიძლება ითქვას, უმკაცრესიც. ტიპიკონით განსაზღვრული იყო იერარქიის, უფროს-უმცროსობის საკითხიც და ამას ყველა განუხრელად ემორჩილებოდა. კ. კველიძის კვლევაზე დაყრდნობით, ვვარაუდობთ, რომ ეს კანონი საქართველოში გამოყენებული იქნებოდა X საუკუნის ჩათვლით, ვიდრე ითარგმნებოდა მცირე და დიდი სვინაქსრები და ბასილი დიდის „ასკეტიკონი“.

2.1.2. ეკლესიის ურთიერთობა სახელმწიფოსთან გიორგი მერჩულის თხზულებათა მიხედვით

სასულიერო პირებისათვის მნიშვნელოვანი იყო თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის საკითხი, რაც ტიპიკონებშიც არის ასახული და ამის რამდენიმე მაგალითიც შეიძლება დავიმოწმოთ ტექსტიდან. იმასაც შევნიშნავთ, რომ სასულიეროთა ღვაწლი საერო ხელისუფალთა ძლიერებაზე მეტად აღიქმებოდა.

2.2.1. ათონის ივერონის მონასტრის ტიპიკონი

ათონის ქართველთა მონასტერი აშენდა 980–83 წწ. იოვანე და თორნიკე მთაწმიდელების ღვაწლითა და შეწირულობით. ივერონის წესი და განგება წმ. ეფთჳმემ შექმნა. ამდენად, საფუძველი ეყრება ლიტურგიკულ ღვთისმსახურებას ათონზე. ღვთისმსახურება მიმდინარეობდა „დიდი სჳნაქსარის“ მიხედვით, ხოლო ყოფითი დაწვრილებით არის გაწერილი ტიპიკონში. მამა ეფთჳმეს დადგენილ მკაცრ წესებში შედიოდა: ლოცვის, შრომის, სულიერ–ზნეობრივი, ტრაპეზზე მოქცევის, ყოფა-ცხოვრების, მონასტერში მიღების, უწვერულ ყრმათა მონასტერში არდაშვების, წესის დამრღვევთა და ურჩთა დასჯის საკითხები. განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ლოცვის წესიერად აღსრულებას, ლოცვის არგაცდენას, რასაც აკონტროლებდნენ ეპიტრიტისები; სასჯელი დადგენილი იყო სამონასტრო ცხოვრების განგებით განსაზღვრული

თითქმის ყველა წესის დარღვევის შემთხვევაში, თუმცა ნუგეშისცემაც იყო, დამრღვევთა ზნეობრივი ღირსების შენარჩუნებისათვის, რაშიც გარკვეული მზრუნველობაც ჩანს წესის დამრღვევთა სულიერი არსებობის კვლავ განახლებისა და გაგრძელებისათვის; მსჯელობაა იქ არსებულ იერარქიაზეც, ჩამოთვლილია თანამდებობები და აღნიშნულია თითოეული მათგანის უფლება-მოვალეობები. იერარქიულ წყობაში გამოკვეთილია: წინამძღვარი, ეპიტირიტისი, მღვდელი, იკონომოსი, მეკარე მონასტრისა, ეპისტატი, კელარი... ასევე, დასახელებულია ის ისტორიული პირები, რომლებიც უშუალოდ „იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრების“ ტიპიკონის ტექსტის მიხედვით ჩანან, თუმცა თხზულებაში გაცილებით უფრო მეტიც დასტურდება. ამ კუთხით გიორგი მთაწმიდელის თხზულება მნიშვნელოვანი წყაროა იმდროინდელ მოღვაწეთა ვინაობის გასაცნობად, რასაც განსაკუთრებული ყურადღებით აღნიშვნა სჭირდებოდა.

2.2.2. ეკლესიის ურთიერთობა სახელმწიფოსთან „იოვანე და ეფთვიმე მთაწმინდელების ცხოვრების“ მიხედვით

წმ. იოვანე მთაწმინდელმა წინამძღვრობა თავის ძეს, სიბრძნით გამორჩეულ ეფთვიმეს, ჩააბარა, ხოლო მონასტრის განმგებლად და ეპიტროპად თვითმპყრობელი მეფენი განაწესა, რაც იმას მოწმობს, რომ საეროთა მისიაც ძალიან დიდი იყო, რაც არ გამორჩენია წმ. იოვანეს; ეს კიდევ ერთხელ მიანიშნებს იმაზე, რომ თვით სასულიერონიც ვერ წყდებოდნენ წუთისოფელს და ერთიან სივრცეში მოიაზრებდნენ სასულიერო და საერო

საქმეებს, რითაც სამყაროს ერთმთლიანობა იკვეთება.

თავის ბოლოს ჩამოყალიბებულია დასკვნა, რომ ნაწილობრივ, არასრულად მოღწეული ტიპიკონები, სახელდობრ, წმ. გრიგოლ ხანცთელისა და წმ. ეფთჳმე მთაწმინდელისა, ობიექტურად ასახავენ ტიპიკონებით დადგენილი წესების აღსრულების აუცილებლობას, ისტორიულ სინამდვილეს, სახელოვან წინაპართა შრომასა და ბრძოლას ერისა და ეკლესიისათვის, მათ წვლილს ევროპულ კულტურასა და ისტორიაში.

თავი III: სრულად მოღწეული ქართული ქტიტორული ტიპიკონები

სრული სახით შემორჩენილია სამი ტიპიკონი: პეტრიწონის მონასტრისა – გრიგოლ ბაკურიანის ძისა, ქართულ და ბერძნულ ენებზე, 1084 წ.; შიომღვიმის მონასტრისა – 1123 წლის ახლოს; ვაჰანის ქვაბთა – 1214-27, ზოგიერთი მკვლევრის თვალსაზრისით, 1225-30 წწ.

3.1.1. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი

ბიზანტიის დიდმა დომესტიკოსმა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ დააარსა პეტრიწონის სამონასტრო კომპლექსი – ტაძრები, სამეურნეო ნაგებობები, საძვალე, აკლდამა, სადაც დღემდეა შემორჩენილი მხატვრობა და ფრესკები. პეტრიწონის სიძველეთაგან განსაკუთრებით

ღირებულია ტიპიკონი, რომელიც მონასტრის ძმობას თავად ქტიტორმა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ შეუდგინა კონსტანტინოპოლის წმინდა პანაგის მონასტრის წესდების მიხედვით, რომლის მონაზონთა მოსაგრეობა და ცხოვრების წესი სამაგალითოდ მიაჩნდა და საკუთარი ხელმოწერით დაუმტკიცა 1084 წლის დეკემბერში.

ტიპიკონში გრიგოლი საუბრობს თავისი ოჯახური მდგომარეობის, განვლილი ცხოვრების, მონასტრის დაარსების შესახებ.

მოკლედ არის ჩამოთვლილი ქართველ და უცხოელ მკვლევართა (ნ. მარი, შ. ნუცუბიძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ა. შანიძე, დ. ლასკოვი და სხვ.) ნაშრომები აღნიშნული საკითხის ირგვლივ.

3.1.2. ტიპიკონის ხელნაწერები და გამოცემები

პეტრიწონის ტიპიკონის ქართულ-ბერძნული ტექსტები მეცნიერულ დონეზეა გამოცემული და სათანადო მეცნიერული გამოკვლევებიც ახლავს. აღვნიშნავთ, რომ ტიპიკონი თარგმნილია რუსულად, ფრანგულად, ინგლისურად. საუბარია ა. შანიძის, ნ. ბერძენიშვილის, ო. გიგინეიშვილის ექსპედიციის შესახებ, რომელიც მოეწყო ბულგარეთში პეტრიწონის მონასტრის სიძველეთა მოძიება-შესწავლის მიზნით 1949 წელს.

3.1.3. ქართული და ბერძნული ტიპიკონების შედარებითი ტექსტოლოგიური დახასიათება

ქართულ ტექსტში არის 37 თავი, ბერძნულში – 36 და თავების მუხლობრივი შედარებით გამოვლინდა რედაქციული სხვაობები მათ შორის. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ა. შანიძის კვლევა – მან საბოლოოდ დაადგინა, რომ პასაჟი ტიპიკონის სომხურად დაწერისა და გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ სომხურად ხელმოწერის შესახებ შემდეგ პერიოდშია ჩამატებული და ამ საკითხზე დავა უნდა დასრულდეს.

ტიპიკონი მოიცავს შემდეგ საკითხებს: „იმის შესახებ, თუ როგორ აღიშენა წმინდა ესე მონასტერი იბერთა“; „შესახებ საჩუქრებისა და შესაწირავთა, რაც შეეწირეთ ჩვენ წმიდა ეკლესიას, რომელზედაც გვაქვს საუბარი“ – ეს თავი გვაწვდის ძალიან საყურადღებო ცნობებს მონასტრის აშენების, ქტიტორისა და მისი ცხოვრების შესახებ, ასევე, ეტიმოლოგიისა და გეოგრაფიის შესასწავლად... განსაკუთრებით საინტერესოა იმ ხატების ჩამონათვალი, რომლებიც გრიგოლ ბაკურიანის ძემ შესწირა: „ქრისტე მაცხოვრის და ყველა წმიდანის გამოსახულებანი... და კიდევ სახარებები, როგორც ბერძნულ, ისე ქართულ ენებზე“; „შესახებ იმისა, რომ ჩვენ მიერ აგებული მონასტერი თავისუფალია ყოველგვარი გადასახადისაგან“; „შესახებ ერთობით ცხოვრებისა, ესე იგი საზოგადოებრივად რომ იცხოვრონ და ყველა ძმას აკრძალოს საკუთარ სენაკში განცალკევებით იზრუნოს ცხოვრებაზე“ – კერძოობით საქმე დიდ ვნებად მიიჩ-

ნეოდა; „შესახებ იმისა, თუ როგორ უნდა იქნეს არჩეული წინამძღვარი და დამტკიცებელი, და პირველი წინამძღვრის შემდეგ როგორ უნდა მოიწვიონ მონასტრის ამ სამსახურში და ამ თანამდებობაზე მეორე“ – ამ საკითხში ვლინდება მცირეოდენი სხვაობა ბერძნულ და ქართულ ტექსტებს შორის.

განსაკუთრებით აღნიშნულია ტიპიკონში, რომ მონასტერში ყოველთვის 50 მონაზონი უნდა იყოს და ეს რიცხვი არასოდეს არ უნდა შემცირდეს. მათგან უნდა გამოირჩიონ წინამძღვარი, იკონომოსი, მღვდელი, დეკანოზი, დიაკონი, მეჭურჭლე, მნათე, კელარი, მწდე, მემარნე, მეტრაპეზე, მესტუმრე, მოხუცთა და სხეულთა მომვლელი, ზედამხედველი-იპიტირიტი. საინტერესოა საკითხი „ჟამისმწირველთა შესახებ, თუ როგორ უნდა იქნენ ისინი არჩეული, ან როგორ უნდა შეასრულონ ღვთიური მღვდელმსახურება“ – რომ, უპირველესად, ისინი ღვთის მოშიშნი უნდა ყოფილიყვნენ. ყველაზე დიდი მოთხოვნები მოძღვრის მიმართ არსებობდა; მოცემულია აგრეთვე ტრაპეზის შემზადების, მსახურთა თავმდაბლობისა და ღუმილის, ძმათა სამოსლისა და მისი ფასის, მისი განაწილების წესები. მონასტრის ძმობა სამ დასად იყო დაყოფილი და ყველა ამის მიხედვით იღებდა გასამრჯელოს. მნიშვნელოვანია აგრეთვე საკითხები: შესახებ „სამი წმინდა მარხვისა და ამ მარხვათა წმინდად შენახვისა და ყოველდღე წყალობის ქმნისა ყველა გლახაკთა მიმართ“; „შესახებ ჩვენი წმინდა ეკლესიის დღესასწაულისა, და დანარჩენი სახელგანთქმული ღირსშესანიშნავი დღესასწაულებისა და რჩეული

წმინდანებისა, თუ როგორ ვიდღესასწაულოთ ბრწყინვალედ“; „შესახებ ჩვენი წმინდა ეკლესიების განათებისა... და შესახებ ლოცვისა, რომ საჭიროა გულდადებით ლოცვა“; გრიგოლ ბაკურიანის ძე მოითხოვს, განსაკუთრებულად აღინიშნოს ტაძრის დღე, ღვთისმშობლის მიძინება, გაიმართოს დღესასწაული – გალობა-ფსალმუნითა და კმევით, მდიდრული ტრაპეზი დაეგოს.

ძმები ვალდებულნი იყვნენ, ყველაფერი ეთქვათ წინამძღვრისათვის, გაემხილათ თვით უმნიშვნელო განზრახვაც კი. მიღებული იყო ფსალმუნება შრომის დროს. ძმებს უფლება არ ჰქონდათ, წინამძღვრის ნებართვის გარეშე დაეტოვებინათ მონასტერი. დაწესებული იყო განსაკუთრებული ზრუნვა გარდაცვალებული ძმების სულისთვის.

დიდი ყურადღება ექცეოდა სასულიერო პირთა მომზადებას, არსებობდა სპეციალური სკოლა–სემინარია. ასევე ჩამოთვლილია მიწები, მამულები, ხატები, ჯვრები, სამღვდელო შესამოსელი, სიწმინდის სამსახურებელი იარაღები, რომლებიც გრიგოლ ბაკურიანის ძემ შესწირა მონასტერს. მისთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რომ პეტრიწონის ქონება და მამულები თავისუფალია ყოველგვარი – საერო და სასულიერო გადასახადისგან.

3.2. შიომღვიმის მონასტრის ტიპიკონი

შიომღვიმის მონასტერი დააარსა ერთ–ერთმა ასურელმა მამამ, წმ. შიომ და მის შემდეგ აქ აქტიური სამონასტრო ცხოვრება დუღდა. განსაკუთრებით დაწი-

ნაურდა მონასტერი მეთორმეტე საუკუნეში, როცა აქ დავით მეოთხემ ააშენა ღვთისმშობლის დიდი ტაძარი, შესწირა მამულები და დაუწესა ტიპიკონი, რომელიც მრავალმხრივ მნიშვნელოვანი და საყურადღებო დოკუმენტია. ეს არის პალესტინის საბა განწმედის მონატრის ტიპიკონის სვიმეონწმიდური (ანტიოქია, შავი მთა) რედაქცია, რომელიც დიდმა ქართველმა მოღვაწემ არსენ იყალთოელმა თარგმნა და შემდეგ გავრცელდა მთელ საქართველოში, მაგრამ მთლიანად ვერ განდევნა მანამდე არსებული გიორგი მთაწმიდელის „დიდი სჯნაქსარი“ (XIV-XV საუკუნემდე კიდევ გამოიყენებოდა), რისი კვალი განსახილველ ტექსტში იძებნება. შიომღვიმის ტიპიკონის დედანი არ შემორჩენილა. დღემდე მოღწეული ტექსტის შემცველი ხელნაწერები XIII-XVIII საუკუნეებისაა, უძველესი, ე.წ. „შიომღვიმის ტიპიკონი“ და უამრავი ფრაგმენტი XIII საუკუნის შუახანებისაა. ამჟამად ეს მნიშვნელოვანი ძეგლი ჩვენი ღვთისმსახურებისა და სიტყვიერებისა გამოცემულია; მასში აღნიშნულია, რომ ყველა ეს ხელნაწერი ერთნაირი შედგენილობისა და ხასიათისაა, მაგრამ ერთმანეთისაგან მაინც განსხვავდება მკვეთრად გამოხატული რედაქციული თავისებურებებით, რომლებიც საკმაოდ ხშირად იჩენს თავს. ეს ტიპიკონიძალზე ღირებულია იმ კუთხით, რომ მასში შეტანილია მდიდარი ტიპიკონური მასალა და ჰაგიოგრაფიულ-ჰიმნოგრაფიული თხზულებები, კერძოდ:

განგებად ღამისთევისაჲ (13-18); განსაზღვრებად ღამისთევათა ყოვლისა წელიწდისათაჲ (18); მოთხრობად შემოკლებული საეკლესიოჲსა განწესებისაჲ მონასტერთა იერუსალიმისათაჲ (19-26); სჯნაქსარი ათორმეტთა

თუეთა წელიწდისათაჲ, რომელი დაიწყების სეკ-
დენბერით თვთ ვიდრე და დასასრულამდე აგვსტოსისა
(27- 98); განგებაჲ წმიდათა და დიდთა მარხვათაჲ,
ვნების კვირისა და ზატყვის განგების ჩათვლით (99-135);
განგებაჲ შაბათთა ყოვლისა წელიწდისათაჲ, რომელთა
შინა იყოს საკსენებელი საჩინოსა წმიდისაჲ და
იგალობებოდის ღმერთი უფალი (136-138); თანამდები
ღმრთისა მიმართ წლითი-წლადი მადლობაჲ, რომელსა
დღესა მიიღო ეკლესიამან ღმრთისამან გამოსაჩინებელი
კეთილმსახურებისა შჯულთაჲ და დაქცევაჲ სიბო-
როტისა ბოროტად მსახურებათაჲ (139-144); გამოავ-
ლინენი თუეთანი სრულიად (145-154); გამოავლინენი
ათერთმეტთა აღდგომისა საცისკროთა სახარებათანი
(154-156); გამოავლინენი ყოველთა წმიდათანი, ვისთვსცა
გინდენ (156-157); გამოავლინენი მარხვათანი (158-161);
კონდაკნი და ჯკოსნი (162-176); ღამისთევასა შემდგომად
ნეტარ-არიანთასა, ჯმაჲ და გუერდი (177); კუერექსი
სავედრებელი (178); ყველიერისა ხუთშაბათსა კსენებაჲ
საკვრველმოქმედისა წმიდისა მამისა შიოდსი (179-180);
იანვარსა იდ წმიდისა მოციქულისა ნინოდსი (181-188);
საგალობელნი ღირსისა მამისა შიოდსი (189-191);
დიდებასა ზედა უფალო ღაღატყავსა და სტიქარონთა
ზედა, ვიეთთვსცა გიჯმდეს მამათათვს (192); საჭ-
მელთათვს და სასუმელთა და ვითარობისა და
რაოდენობისა და სატრაპეზოდსა წესიერებისა (193-197);
ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისათვის (198-
201). წიგნს ერთვის ლექსიკონი და ღირსი მამა შიო
მღვიმელის ცხოვრების ყველა რედაქცია, „თხრობა
სასწაულთათვს წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა

შიოდსთა და განგებაჲ ღირსისა მამისა შიოდსი“. ტექსტი საყურადღებოა იმდენად, რამდენადაც მასში შეტანილია წლის თითოეული დღისთვის დაწესებული მსახურება.

ტიპიკონიდან ჩანს, რომ იმ დროს ქართველი მონაზვნები კარგად იცნობდნენ მახლობელი აღმოსავლეთისა და საბერძნეთის საღვთისმსახურო პრაქტიკასა და ლიტურგიკულ ლიტერატურას. მართალია, ცხოვრობდნენ სვიმეონწმიდის მონასტრის წეს-განგებით, მაგრამ ამასთან, ითვალისწინებდნენ გიორგი მთაწმიდელის დიდი სჯნაქსარის, სტუდიელთა (კონსტანტინოპოლის) და იერუსალიმის მონასტრის განგებას, რაც ტექსტში ჩართული რემარკებითა და აშიაზე მინაწერებით დასტურდება.

ჩანს, აგრეთვე, რომ შიომღვიმის მამებს, საერთო ლოცვის გარდა, ჰქონდათ პირადი სასენაკო კანონები, რაც საკმაოდ მკაცრი იყო, განსაკუთრებით დიდ, აღდგომისწინა მარხვაში.

3.3. ვაჰანის ქვაბთა მონასტრის ტიპიკონი

ვაჰანის (XIV ს.–დან ვანის) ქვაბები (ასპინძის რაიონი) არის კლდეში გამოკვეთილი 16 იარუსად განლაგებული 200-მდე გამოქვაბული. ამ სამონასტრო კომპლექსში შედის კლდეში გამოკვეთილი სადგომები, სამეურნეო სათავსები, თავდაცვითი ნაგებობები, წყალსადენის ნაშთები, სავალი გვირაბები, სამარხები, 6 ეკლესია, მათ შორის წმ. გიორგის ულამაზესი გუმბათიანი ტაძარი. მნიშვნელოვანი და საყურადღებოა აქ შემორჩენილი სამშენებლო და სხვა წარწერები და ფრესკის ნაშთები.

გამოქვაბული და სულიერი ცხოვრება აქ პირველად VII–IX საუკუნეებიდან უნდა გაჩენილიყო. IX–XI საუკუნეებში მონასტერი გაუფართოვებიათ, გამოუკვეთავთ წმ. გიორგის ეკლესია და ახალი სენაკები. ახალმა მფლობელმა, მხარგრძელმა, სარგისის ძემ, მონასტერს შესწირა დიდი ქონება, მამულები და დაუწერა ტიპიკონი, „ვაჰანის ქვაბთა განგება“, რომლის მიხედვითაც იქ მოსაგრე ბერებს უნდა ეცხოვრათ.

საქართველოში არსებულ მონასტერთა ტიპიკონებიდან შემორჩენილია მხოლოდ შიომღვიმის მონასტრისა, სრული სახით, და ვაჰანის ქვაბთა, მაგრამ ეს უკანასკნელი ძალიან დაზიანებულია. განსაკუთრებით გამოვყოფთ ტექსტის დათარიღების საკითხს:

მკვლევართა (ტალახაძე, სილოგავა) ნაშრომებზე დაყრდნობით უკვე დაზუსტებით შეიძლება ითქვას, რომ რახან დადგენილია ქართლის კათოლიკოსი გიორგის პატრიარქობის წლები, რომელიც ამტკიცებს ტიპიკონის ტექსტს, შეიძლება უკვე დაზუსტებით ითქვას, რომ „ძეგლი ვაჰანის ქვაბთა“ შეიქმნა 1225–30 წლებს შორის. მონასტრის დამფუძნებლის, მხარგრძელის ოჯახის წევრების ვინაობის დადგენა–გამოკვლევის საფუძველზე, რომლებიც მოხსენიებულნი არიან ტიპიკონის ტექსტში, ძეგლის პირველი გამომცემელი თ. ჟორდანიას ასკვნიდა, რომ იგი დაწერილია 1212–1227 წლებში. ლ. მუსხელიშვილი, რომელიც მუშაობდა ამ ტექსტზე და 1939 წლს გამოსცა კიდეც, 1204–34 წლებით ათარიღებდა. ამ აზრს იზიარებს ი. დოლიძეც.

ვაჰანის წმინდა გიორგის სახელობის მონასტრის წესგანგება წარმოადგენს მნიშვნელოვან დოკუმენტს,

რომელმაც ჩვენამდე მეტ-ნაკლები სისრულით მოაღწია. მასში გადმოცემულია მონასტრის მოწყობის, მის წევრთა ჩაცმა-დახურვის საკითხები, ძმათა უფლება-მოვალეობანი, ლოცვის, ტრაპეზის წესები. ტექსტიდან ჩანს, რომ, როგორც ყველა მონასტერში, დიდი ყურადღება ექცეოდა, მონასტრის წინამძღვრისადმი მორჩილებას, წესების დაცვა ყველასთვის სავალდებულო იყო, არ შეიძლებოდა თვითნებურად მონასტრის დატოვება, დედაკაცისა და უწვეურულ ყრმათა შეყვანა მონასტერში. საინტერესოა ისიც, რომ მონასტრის ძმები სამ დასად იყვნენ დაყოფილი. აღნიშნულია ვანის ქვაბებთან დაკავშირებული რამდენიმე საყურადღებო ნაშრომი და ტაძრის კედლის წარწერები.

ვანის ქვაბების შესახებ საინტერესო გამოკვლევა აქვს სამცხე-ჯავახეთის უნივერსიტეტის პროფესორს, ბატონ მერაბ ბერიძეს. წიგნში „ტაძრები და სახელები“ იგი ვრცლად მიმოიხილავს ვანის ეტიმოლოგიას, მისი გავრცელების გეოგრაფიულ არეალს, ამ სიტყვის სხვადასხვა ფორმას, რაც გვხვდება ქართულ მხატვრულ და სამეცნიერო ლიტერატურაში.

ვაჰანის ქვაბთა სამონასტრო კომპლექსი საყურადღებოა იმიტაც, რომ იქ ბევრი მნიშვნელოვანი წარწერა მოიპოვება. ვანის ქვაბთა მამათა მონასტერი XIV საუკუნის ბოლოს დედათა ე.წ. სამყოფელი (ან – თავშესაფარი) გახდა. ჯვრის ტიპის პატარა გუმბათიანი ეკლესიის კედლებზე მოთავსებულია მისი ბინადარი ქალების მიერ შესრულებული დაახლოებით 50-მდე მხედრული წარწერა, სავარაუდოდ, XV საუკუნის მეორე ნახევრისა. მათ შორის ყველაზე საყურადღებოა წარწერაში

ჩართული „ვეფხისტყაოსნის“ ფრაგმენტი, ორი, 1300–1301-ე სტროფი, ქაჯთა ტყვეობაში მყოფი ნესტანის წერილიდან: „ციხეს ვზი ეზო მაღალსა, თუალნი ძლივ შემომაცდება“...

ვაჰანის ქვაბთა ეკლესიის კედლებზე კიდევ მრავალი მნიშვნელოვანი წარწერა და ლექსია შემონახული. ამ თემაზე მუშაობდნენ კ. კეკელიძე, ვ. ცისკარიშვილი, შ. ონიანი, ნ. სულავა.

თავი IV: ქართულ ტიპიკონთა საერთო მახასიათებლები

წარმოდგენილია ტიპიკონების შედარებითი ანალიზი და კვლევის შედეგად გამოკვეთილია ტიპიკონთა საერთო მახასიათებლები, რაც შედგება ხუთი ქვეთავისაგან: 4.1.სამოხელეო ტერმინები ტიპიკონებში; 4.2. წირვა-ლოცვის დროს სიწმინდის სამსახურებელი ნივთები („იარაღები“); 4.3. ქალების, უწვერული ყრმებისა და ბერძენთა მონასტერში არ დაშვებისათვის; 4.4. ტანსაცმელი/სამოსი; 4.5. ზომა-წონისა და ფულის ერთეულები, ძვირფასი თვლები. კვლევის შედეგად გამოვლინდა ზოგადი სურათი.

განხილული ტიპიკონებიდან შიომღვიმის ტიპიკონში განსაკუთრებით ვრცელია საღვთისმსახურო ნაწილი, მცირე-დისციპლინური. დაწვრილებით არის განხილული წლის ყოველი დღის მსახურება: ჟამნების, ცისკრის, სერობის, მწუხრის, ლიტურგიის საკითხავ-საგალობლები, მსგავსება-განსხვავებანი სხვა ეკლესიების ტიპიკონებთან და სხვ. დანარჩენი სამი მხოლოდ

დისციპლინურ ნაწილს შეიცავს. პეტრიწონისა და ვაჰანის ქვაბთა განგებაში გვაქვს განსხვავება – მათში მონასტრის ძმები დასებად არიან დაყოფილნი. განხილულ ტიპიკონებში მონასტრის იერარქიული წყობა ერთნაირია და სხვანაირად არც შეიძლება ყოფილიყო – მართლმადიდებლურ ეკლესიაში მკაცრად არის დადგენილი მისი თითოეული წევრის უფლება-მოვალეობა დიდიდან პატარამდე, მით უფრო – მონასტრებში.

კვლევის შედეგად მიღებულია საბოლოო დასკვნები:

- ჩვენამდე მოღწეული ტიპიკონები – 2 არასრული და 3 სრული – გვაცნობენ ბერ-მონაზონთა ცხოვრების წესს, ამასთანავე თითოეული მათგანი ძვირფასი წყაროა ისტორიული, ლიტერატურული, ენობრივი და მრავალი სხვა თვალსაზრისით.

- შეიძლება ითქვას, რომ სამონასტრო ცხოვრება საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად შემოდების შემდეგ მალევე უნდა დამკვიდრებულიყო. ქართველი მონაზვნები კარგად იცნობდნენ თავიანთი თანადროული უცხოური ქვეყნების სამონასტრო ცხოვრებას, საღვთისმსახურო პრაქტიკასა და ლიტურგიკულ ლიტერატურას.

- ქართველი მონაზვნები საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთაც ზრუნავდნენ, რომ თავიანთ ქვეყანას ლოცვით შესწეოდნენ და მისი პოლიტიკური, ზნეობრივი, კულტურული განვითარებისათვის შეეწყოთ ხელი.

- ტიპიკონები გვაჩვენებს, რომ მკაცრი იყო იმდროინდელი სამონასტრო ცხოვრების წესები, მაგრამ მონასტრის მესვეურები ზრუნავდნენ ბერ-მონაზონთა ჯანმრთელობის დასაცავად, რომ მათ არ მოჰკლებოდათ არაფერი აუცილებელი, მათი ურთიერთობა უფალთან და საკუთარ თავთან ჰარმონიული ყოფილიყო.

- მონასტერში მთავარი წირვა–ლოცვა და ღმრთი-სადმი ვედრებაა, მაგრამ დიდი ყურადღება ექცეოდა შრომას. მეტიც, ვისაც ბევრი საქმე ჰქონდა და ძალიან იღლებოდა, მათ შრომა ლოცვად ეთვლებოდათ.

მონასტრებს დიდი მეურნეობა ჰქონდათ, იქ მრავალი სხვადასხვა ხელობის ადამიანი იყო საჭირო, ყველას უფლება–მოვალეობა და მორჩილებები მკაცრად იყო განაწილებული და დროზე და წესისამებრ სრულდებოდა.

ჩანს, აგრეთვე, რომ ადამიანური სისუსტეებიც არ იყო უცხო მონასტრის წევრებისათვის, საჭირო ხდებოდა მათი წვრთნა, რასაც დიდი სიფრთხილით აკეთებდნენ, რომ სასჯელი სულისათვის მარგებელი ყოფილიყო.

- ჩვენს საკვლევ ტიპიკონებში სასულიერო პირებისათვის უმთავრესია თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის საკითხი, რაც ყველაზე მკვეთრად და კატეგორიულად არის გამოთქმული „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაში“: „სარწმუნონი და ჭემმარტიჩი მონაზონნი ქუეყანასა ზედა არა ვისსა ჴელმწიფებასა ქუეშე არიან“ (ძეგლები, 1963: 269), მაგრამ მაინც უწევდნენ ანგარიშს ძლიერთა ამა ქვეყნისათა; ისინიც ყველანაირად მხარში ედგნენ და ეხმარებოდნენ „ხორციელად“.

- საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ეკლესია–მონასტრები ზრუნავდნენ ღვთისმსახურებისათვის

სასულიერო პირების მოსამზადებლად. ათონზე მათ გამოცდილ მოძღვარს მიაბარებდნენ სადმე შორეულ სოფელში, პეტრიწონში კი არსებობდა სპეციალური სკოლა, რომელშიც მოსწავლეთა განსაზღვრული რაოდენობა არ უნდა შემცირებულიყო. ბერ-მონაზონთა ცხოვრების ყველა წუთი გაწერილია, მათი მთავარი საქმე ღვთის დიდება, ლოცვა და შრომაა.

- ადამიანები ქრისტიანობის გავრცელების დროიდანვე ესწრაფვოდნენ ღმერთთან სრულ ერთიანობას და ამისთვის ტოვებდნენ სოფელს. ცალ-ცალკე ან ჯგუფად გადიოდნენ უდაბნოში, მაგრამ მხოლოდ ანტონი დიდისა და ღირსი პახომის სახელს უკავშირდება მათი გაერთიანება და სამონასტრო ცხოვრების დამკვიდრება. ამასთან, ანტონის მონასტრები არის ლავრის ტიპისა, ანუ თითოეული განდევილი ცხოვრობს ცალკე, თავისი შრომით ირჩენს თავს და საერთო ექვარისტიანე შეკრების უფლება მხოლოდ შაბათ-კვირას ეძლევათ; ამ დროს მსჯელობენ სხვადასხვა საკითხზე და ერთმანეთს უზიარებენ გამოცდილებას, პახომისა კი – ზოგადცხოვრებულთა ანუ კვინობიტური (κείνος βίος – ერთად ცხოვრება), რადგან მონაზვნები ერთ სივრცეში ცხოვრობენ და ყოველდღე ხვდებიან ერთმანეთს.

- ანტონი დიდისა და ბასილი დიდის მოღვაწეობის შესწავლის შედეგად ჩანს, რომ მცირე აზიასა და პალესტინაში კვინობიზმი (ზოგადცხოვრებულთა მონასტერი) წარმოადგენდა სამონასტრო ცხოვრების ყველაზე სრულყოფილ ფორმას, რომელშიც ლოცვასა და შრომასთან ერთად მთავარი და მნიშვნელოვანი ძველი და ახალი აღთქმის ერთ-ერთი მცნებისა და უპირველესი ქრისტიანული სათნოების – მოყვასის სიყვარულის

საქმით აღსრულება იყო. ასევე ყველგან მნიშვნელოვანია სიყვარული და ერთიანობა ძმათა, მორჩილება ღვთისა და წინამძღვრისა.

- ჩვენ მიერ განხილულ ტიპიკონებში მონასტრის იერარქიული წყობა ერთნაირია და სხვანაირად არც შეიძლებაოდა ყოფილიყო – მართლმადიდებლურ ეკლესიაში მკაცრად არის დადგენილი მისი თითოეული წევრის უფლება–მოვალეობა დიდიდან პატარამდე, მით უფრო – მონასტრებში.

- უცხოთა გამასპინძლება, სნეულთა მიხედვა და მიცვალებულთა გაპატიოსნება ყველა ქრისტიანის ვალია, მით უფრო მონასტრისა – ჩვენ მიერ განხილულ ტიპიკონებში ეს წესები კანონის დონეზე სავალდებულო იყო და დიდი გულმოდგინებით სრულდებოდა.

- აუცილებელია აღინიშნოს, რომ წინამძღვარი, მამაჲ, მოუკლებელი ლოცვით, მარხვით, შრომით ყველგან, ყოველთვის, ყველაფრით, ყველასთვის მისაზადი და გამორჩეული უნდა ყოფილიყო – მას ყველაზე მეტი მოეთხოვება – და ეს ასეა ყველა ტიპიკონში, ანტონი დიდითა და ღირსი პახომით დაწყებული.

ასევე, წმ. პახომის დროიდან მოყოლებული, ყველა ტიპიკონშია აღნიშნული, რომ წინამძღვარი თვითონ გამოარჩევს თავის შემდგომს და ძმათა თანხმობით მას გადააბარებს უფლებამოსილებას; ამასთან, ქტიტორულ მონასტრებში პირველ წინამძღვარს მაშენებელი ნიშნავდა. ყველგან დიდი ყურადღება ექცეოდა ტიპიკონის განუხრელ დაცვას, როგორც ქრისტიანულ სათნოებათა მიღწევის საფუძველს.

- სამწუხაროდ, შეუძლებელია, დაზუსტებით ვთქვათ, IX საუკუნემდე როგორი იყო ქართული მონასტრის ტიპიკონი, ნაწილობრივ ამაზე წარმოდგენას გვიქმნის ძველქართული არქიერატიკონი. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ასურელ მამებს, რომლებმაც დააარსეს მონასტრები საქართველოში, აუცილებლად ექნებოდათ გარკვეული სახელმძღვანელო წესი. ვიცით მხოლოდ, რომ VIII საუკუნემდე ქართული ეკლესია იერუსალიმურ, ქრისტეს საფლავის ტრადიციას მიჰყვებოდა, სავარაუდოდ, ძველქართული არქიერატიკონის მიხედვით, რაც ტიპიკონისწინა დოკუმენტად შეიძლება მივიჩნიოთ. გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ მამა გრიგოლმა თავად მოიარა საბერძნეთის საჩინო ადგილები, ხოლო იერუსალიმში მიმავალ მეგობარს „დაჰვედრა საბაწმიდისა წესისა დაწერაჲ და წარმოცემად“ (ძეგლები, 1963: 264). ამ ცნობის სიზუსტეში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია. მამა გრიგოლმა შეუჯერა იერუსალიმიდან მიღებული საბაწმიდის ტიპიკონი თავის მიერ საბერძნეთიდან ჩამოტანილებს, ყველაფერი ეს მოარგო ქართულ სინამდვილეს და ხანცთას დაუდგინა „წესი საღმრთოჲ, ბრძენთაგან განუკითხველი“, რომელიც „ფიცხელ იყო ფრიად“, – როგორც აღნიშნავს მისი ცხოვრების ავტორი.

- ჩვენ მიერ განხილული ტექსტებიდან ვგებულობთ, რომ ქართველი ბერ-მონაზვნები კარგად იცნობდნენ თანამედროვე ქრისტიანული სამყაროს მიღწევებს და ხელი მიუწვდებოდათ უკანასკნელ სიახლეებზე, იცოდნენ ბერძნული და არაბული ენები. გარდა ამისა, დიდი მამები ზრუნავდნენ არა მხოლოდ სასულიერო პირთა, მთელი ერის განათლებისთვისაც. ამის თქმის

საშუალებას გვაძლევს იოვანე ათონელი, რომელმაც დიდი და საპასუხისმგებლო ამოცანა დაუსახა თავის ვაჟს, მომავალ დიდ მთარგმნელს, ეფთჳმეს და მას გადააბარა ივირონის ხელმძღვანელობა. მამა ეფთჳმემაც თავისი შეხედულებისამებრ დაუდო წესი და განგება ათონის ივერიელთა მონასტერს: საღვთისმსახურო, „ვითარცა წერილ არს დიდსა სჯნაქსარსა“, ხოლო ყოფითი – სტოდიელთა მონასტრის წესების მიხედვით, რომელშიც შეიტანა ათონური სამონასტრო ცხოვრებით მიღებული გამოცდილების ელემენტები, რაც ნაწილობრივ შემონახულია გიორგი მთაწმიდელის „იოვანესა და ეფთჳმეს ცხოვრებაში“, რომელიც შემდეგ გავრცელდა სხვა ქართულ ეკლესია–მონასტრებში.

- რაც შეეხება ქტიტორული მონასტრების სრულად მოღწეულ ტიპიკონებს: შეიძლება განვაცხადოთ, რომ მათ წეს–განგებას მონასტრის დამფუძნებელი საკუთარი შეხედულებისამებრ ადგენდა ქრისტიანული ტრადიციის შესაბამისად. არსად ჩანს კვალი იმისა, რომ მათ ეკლესიის იერარქებს რაიმე შეუთანხმეს, თუ არ ჩავთვლით კათოლიკოსების ხელრთვას, რაც ამ ტიპიკონების დაცვისა და სიმტკიცის გარანტი უნდა ყოფილიყო.

პეტრიწონის მონასტერს ტიპიკონი გრიგოლ ბაკურიანის ძემ შეუდგინა, მისი სიტყვებით რომ ვთქვათ, კონსტანტინოპოლში მდებარე ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის პანაგიის პატიოსანი მონასტრის წესდების მიხედვით. ტიპიკონის ბერძნულენოვანი საკონტროლო მეორე ეგზემპლარიც პანაგიის მონასტრის საცავში დაიდო და უნდა შენახულიყო „უკუნისამდე ჟამთა“.

- ამ მხრივ საყურადღებოა „ძეგლი ვაჰანის ქუაბთა“;

აქ არ არის არავითარი მინიშნება, რომელი ქვეყნის ან მონასტრის ტიპიკონის მიხედვით არის შექმნილი, მაგრამ სავარაუდოდ პირველწყარო აუცილებლად ექნებოდა და, შესაძლოა, ეს იმ დროს საქართველოში გავრცელებული გიორგი მთაწმიდელის „დიდი სჯნაქსარი“ ყოფილიყო.

- აქვე აღვნიშნავთ, რომ მონასტრის დამფუძნებლები, ქტიტორები, შემდგომად უფლის დიდებისა, ზრუნავენ საკუთარი ცოდვების მისატევებლად, ტიპიკონებში წერენ თავიანთ დამსახურებას და მონასტრის ძმებს ავალებენ, განსაკუთრებული ლოცვით, ალაპებითა და მოწყალების გაღებით ულოცონ და მოიხსენიონ.

- ამრიგად, ჩვენმა კვლევამ წარმოაჩინა ქართულენოვანი (ნათარგმნი და ორიგინალური) ტიპიკონების გავრცელებისა და ქართულ ეკლესია–მონასტრებში გამოყენების ტრადიცია და პროცესი, რამაც დაადასტურა ქართული ეკლესიის ტიპიკალური სისტემის სიახლოვე აღმოსავლურ–ქრისტიანული ეკლესიის (მართლმადიდებლურ) ტიპიკონებთან.

სადისერტაციო ნაშრომის ირგვლივ გამოქვეყნებული ნაშრომების ნუსხა:

1. ზვიადაძე სალომე, ხანცთისა და ათონის ივერთა მონასტრების შედარებითი დახასიათება. ჟურნალი „გულანი“, N 22, 2019, გვ. 83–93.

2. ზვიადაძე სალომე, ტიპიკონების შესწავლის ისტორიიდან, სამეცნიერო ჟურნალი „ენა და კულტურა“. N 21, 2019, გვ. 96–100.

3. ზვიადაძე სალომე, სამოხელეო ტერმინები

ქართულ ტიპიკონებში, საერთაშორისო სამეცნიერო-პრაქტიკული ჟურნალი „ცხოვრება და კანონი“, # 1–2, 2020, გვ. 77–87.

4. Звиададзе Саломе, Типикон Иверского Монастыря На Афоне: Предпосылки и Параллели. DergiPark, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, N 51, გვ. 464–474.

5. ზვიადაძე სალომე, შიომღვიმის მონასტრის ტიპიკონის ისტორიისათვის, ჟურნალი „გულანი“, N 23, 2021.

6. ზვიადაძე სალომე, 2021, სამოხელეო ტერმინები ტიპიკონებში, დავით აღმაშენებლისადმი მიძღვნილი VII საერთაშორისო კონფერენცია, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრი. 24.12.2021.

LE Samtskhe-Javakheti State University
Faculty of Education, Humanities and Social Sciences

Doctoral program in Georgian Philology Direction

With the right of manuscript

Salome Zviadadze

Old Georgian Typicon: Liturgical Tradition and Novelty

Bulletin of dissertation for Ph.D.

Akhaltzikhe
2022

The dissertation was created at Samtskhe-Javakheti State University,
Faculty of Education, Humanities and Social Sciences

Scientific Supervisor:

Nestan Sulava, Doctor of Philology, Professor

Official reviewers:

Ketevan Grdzelishvili - Doctor of Philology, Associate Professor

Ekvtime Kochlamazashvili - Doctor of Philology, Professor - Emeritus

sustain of the dissertation consists on April 8, 2022 of the session of the dissertation commission of the Faculty of Education, Humanities and Social Sciences of Samtskhe-Javakheti State University. The dissertation is available at the Scientific Library of Samtskhe-Javakheti State University.

Samtskhe-Javakheti State University, Secretary of the Board of the Faculty of Education, Humanities and Social Sciences, Doctor of Philology, Associate Professor Natela Melikidze.

General description of the dissertation

In Georgia, the proclamation of Christianity as the state religion were of great importance. This was followed by new aesthetics, the construction of temples, the translation of liturgical books; An educated clergy was formed;

The paper examines and discusses the history and tradition of creating typicons that after the arrival of 13 Assyrian fathers in the VI century, monastic construction was widespread in Georgia, especially in Eastern Georgia and Tao-Klarjeti.

Over time, churches and monasteries became powerful cultural centers, translating the latest Christian literature, creating original hagiographic works, and sacred poetry. Literary schools were formed, which became so powerful and numerous that they spread throughout the Christian East and Greece. We can name the churches-monasteries of Jerusalem, Palestine, Black Mountain, Mount Athos, Sinai, Cyprus. This process was particularly intense until the Middle Ages.

The research uses mainly historical-comparative and analytical research methods to better represent the value of typicons, based on which it is possible to determine their identity, origin, monastic life and liturgical practice and historical-philological material.

Monasteries played an important role not only in spiritual but also in public, political and cultural life. The unification and revival of the Georgian state was preceded by the strengthening of the Church, for example, the era of Grigol Khantsteli, the restoration of the autocephaly of the Georgian Church in 1917.

In our paper “Old Georgian Typicon: Liturgical Tradition and Novelty” we reviewed the fully and incompletely achieved

typicons of Georgian monasteries. Unfortunately, we do not have many typicons left: the typicon of Khandzta Monastery is referred in a fragmentary form in Giorgi Merchule's works "The Vita of Grigol Khandzteli", while the typicon of Athos Iviron Monastery – George the Hagiorite's (Mtatsmindeli) "The Vitae of John and Euthymius" is included in one section. Fully preserved: Petritsoni monastery, son of Grigol Bakuriani (Gregory Pakourianos), in Georgian and Greek, 1084; Shiomghvime monastery, not later than 1125; Vani Caves, 1212–1227, other views, 1125–30 .

Relevance and importance of the research topic: The topic is so relevant that the study of the typicons in a single historical context shows the liturgical value of an important collection for the Georgian Church. The typicons have not been properly studied, put together to date, compared to each other, and not discussed in a historical context. We will try to discuss the problem in a general - liturgical and literary context.

Reason of research: The aim of our dissertation topic is to study the old Georgian typicon in a historical context; Determining the relationship between the full text of the Georgian typicon Petritsoni, Vahan Caves and Shiomghvime monasteries, as well as the incompletely reached Khandzta (Tao-Klarjeti) and Athos monasteries typicons; What principles formed the basis of their compilation, what tradition do they follow and what place did each of them occupy in the history of the Georgian Church, what place does hagiography, hymnography and homiletics occupy in the typicons.

Typicons are a very interesting and important source studying not only of monastic life of that time, but also of

language, history of the country, social relations, relations of state and church, literature, etc. The aim of our research is to present all these issues as much as possible, as well as many other noteworthy and important information about the spiritual and material life of the monkhood, such as: economic and agricultural terminology, materials of jurisprudence - hierarchy in monasteries, titles of official positions; liturgical items (“tools”), precious stones, units of size and weight, denominations of money, biographical data of important historical figures, historical events, etc.

Scientific news: The dissertation will be new not only in Georgian, but also in Greek and Syrian Christian typicons history, because the old Georgian typicon is based on the Palestinian-St. Sabba’s, Antiochian Church and Constantinople typicons, but it does not repeat and follow them. Georgian typicons envisage the independence of the Georgian Church and the peculiarities of the monastic life of the Georgian Saint Fathers; The signs that directly connect the Georgian monastic charters with other typicons and what distinguishes them from them are presented. Research in this area is only fragmentary and not monographically processed. We think that this paper will fill this gap to some extent and give us a more or less complete idea and knowledge about the research problem.

Practical significance of the paper: The paper presents many issues that are necessary and noteworthy for the students of the seminary and the humanities, because in part the incomplete and complete Georgian typicons have been discussed, as well as the history of their research, attached list of sources and scientific literature and dictionary, text to help them for further

research. It will serve the clergy, nuns and readers interested in the history and past of the Georgian Church in general.

The paper fully presents to the public the (incomplete and complete) typicons that have reached us and will help them in their further research, as well as introduce the history of Georgian monasteries.

Summary of the paper

The paper presents the history of typicon research. The Jerusalem Canon of Worship in Georgia, which was called the Apostolic Worship before the 10th century, is reviewed. There was no single rule of worship in the first centuries, every Christian community was glorifying God in its own way. They first chanted psalms, listened to the apostles' account of the life of Christ (Skabalanovich, 2004: 23) - first orally and then, with the spread of Christianity, by epistles sent by the apostles to various cities. The books of the Old Testament prophets were also read, on the basis of which, in the 4th century, the Greek worship service formed a lectionary or law reflecting the process of worship - a year-round collection of readings for liturgical festivals (Danelia, 1987: 463).

Georgian lectionary was studied by K. Kekelidze, K. Danelia, T. Jordania, a foreign scholar Bernard Outtier, has published works on lectionary, including a monograph by Michel Van Esbroeck, briefly reviewed and used in the paper. Also, the 8th century Georgian Palimpsest (51 pages) preserved in the Institute of Manuscripts (now the National Center of Manuscripts) and the published Palimpsest texts and their significance for the history of the Georgian language was studied

by Akaki Shanidze. Even, the ancient manuscript, so-called. "Chil-Etrat Yadgar", which for the first time A. Tsagareli traced and described. Considered to be a "Holiday" or "Menuia" (Mineya) - "books of the months" copied in the 7th century; Charles (Athanasios) Renoux expressed his opinion about the Georgian lectionary - he published the oldest manuscripts of the Armenian lectionary in 1967-71 and attached an extensive study, also touching the Georgian lectionary. In his view, this text changed with respect to its prototype and reflects the picture of the development of Jerusalem rule of worship from the second half of the 6th century to the second half of the 8th century (attested from K. Danelia's book); Mentioned the merit of E. Metreveli (and the staff of the Institute of Manuscripts) in this case, also worked and P. Ingorokva.

Chapter I - History and Tradition of Typicons in Christendom - Review and analyze the history and tradition of typicons in Christendom. Here we are talking about the necessity of the introduction and formation of worship, which was promoted by Christianity as a bibliophilic religion, which in turn demanded a new order, new knowledge, the creation of liturgical books, also demanded the formation of a clergy who had to live by certain rules and practice ... These processes, it seems, starts from the early period ... Based on the opinion of the Russian researcher Mikhail Skabalanovich, the dissertation notes that, In the first century AD, there was already an apostolic liturgy with the resurrection of Christ: psalms were sung, a meal was served, and a solemn meal at the end of the day with a prayer filled with the praise of the Lord (M. Skabalanovich).

The first paragraph of the first chapter deals with St. Pachomius the great work, discussing the foundations that laid the groundwork for a certain monastic, everyday life ... He was a

young Egyptian pagan, then baptized a Christian, fully educated in Christian teachings, and endowed with divine love of God, Angel, by the order of God, gave him a paper of the rules by which he was to establish his monastery in order to carry out the common rules in the fear of God and to gain freedom of the soul. He taught the brothers many things: prayer, fasting, liturgy, communion, handicrafts, and so on. He considered the fear of God to be against a temptation, which, in his words cleans the heart from passion. In addition to the typicon written by St. Pachomius, his letters with a Latin translation of Blessed Jerome are also preserved.

In the 2nd paragraph of the first chapter - the general structure of the Tabennisi monastery. During his tenure, St. Father Pakhom founded monastery 9 fathers and one mother monasteries. In each monastery there were 30 or 40 separate houses, with 12 or 13 rooms, in which, according to the order of an angel, three brothers lived. It is also said that each monastery had its own temple, chapel, refectory, bakery, hospital, hotel, warehouse for food, clothing, tools, materials, its own farm, and so on.

There was one major Abba in the existing monasteries, who was to elect the head of all the monasteries himself, he was obliged to take care that the brethren strictly follow the rules - the charter, for the sake of spiritual perfection. In the monasteries there was another person besides the head, an assistant, but his duties are not written in the charter. The research shows that at this early stage, the monasteries had a supervisor, his assistant, an economist and a cashier, a janitor, a butler, a hoster, a door-keeper, and their functions and duties were defined from the very beginning.

The following charter discusses the issues of admission to a convent, nuns' clothing, worship, communion, labor, food, sleep, inner spiritual life, morals, sickness and hospitality, admission of strangers, admission and departure of monasteries, burial of brothers, upbringing of children and the nunnery and epitimia issues. The names of the clothes and their symbolic meaning are also given.

Paragraph 3 of the first chapter, discusses the work of St. Basil the Great, his biography, and his mastery of his studies. It is presented his greatest merit in creating the theoretical foundations of sacred writing, especially ascetic-mystical writing, also his greatest merit in the history of the Church. He studied theology first in Constantinople, then in Athos, studied theology in the Egyptian library, studied the first science - Christianity, built a working monastery to separate himself from the world, introduced the rules for working. He talked to the other brothers, to shed more light on the rules, and even wrote. At the same time, at the request of the monks, St. Basil wrote a textbook on moral life - typicon / asceticon. This is how his works were created: the typicon of the Divine Liturgy "Hexameron" - "Six Days of Creation", the second collection of the rules of monastic life - "Asceticon" (work book), "Homily and the Psalm Commentaris" (Itika) and others. The history of their research is presented.

Parallels are quoted, quotations from the Bible. There is a speculation that St. Basil the Great began recording his conversations with his countrymen in 358.

Chapter II analyzes the "incompletely reached Georgian typicons" to which the typicons of Grigol Khandzteli Monastery and Athos Iviron Monastery belong to us; According to

the research, they are preserved not as a monastic charter, but in the monuments of Georgian hagiographic writing, in Giorgi Merchule's work "The Vita of Grigol Khandzteli", in which only a small part of the typicon compiled by St. Gregory is preserved, and in St. George the Hagiorite's (Mtatsmideli) book "The Vitae of John and Euthymius." Iviron typicon is included in the section. Here we note that, although the texts of the typicon are incomplete, they still contain a lot of interesting information and are very important for studying the history and life of Georgian monasteries.

I subsection examines the typicon of Grigol Khandzteli, whether it existed before and what the monastic life was like before St. Grigol Khandzteli, we can not specify, but we can roughly imagine. The "rule" mentioned here refers to the text of the existing charter, and it could have been the "Jerusalem canon" or a similar work, which can be considered as a pre-canonical document.

St. Grigoly, as we know from the text, instituted a "rule unread by the sages of God" for his monastery, for which he traveled to Jerusalem and Greece, and brought the sanctuary to his friend, and based on the analysis of these rules he wrote the rule in his own monasteries. These rules was quite strict. The issue of hierarchy and seniority would also be defined by the typicon, and everyone would obey it unwaveringly.

Paragraph II of Chapter II presents the relationship between the church and the state. According to the writings of George Merchuli, the issue of freedom and independence was important for the clergy, which is also mentioned in the typicons, and we know several examples of this from the text.

2nd Subsection discusses: 1. The typicon of the Iviron Mon-

astery in Athos, the history and value of its foundation in Georgian culture in general (briefly); It is mentioned that his rule and understanding were created by St. Euthymius. The service was conducted according to the “Great Synaxarion”, and the everyday is described in detail in the typicon. The strict rules established by St. Father Euthymius included the matters of prayer, labor, spirituality, conversion, living, admission to a convent, admission of unmarried persons to a convent, and punishment of transgressors and disobedient ones. The hierarchy in the monastery is discussed, the positions are listed and the rights and responsibilities of each of them are mentioned. Priest, Epirithites, Economist, Cellar, Epistatus, Monk Keeper, etc. obediences. Also, when discussing this issue, the paper mentions the historical figures who appear directly in the typical text of the “The Vitae of John and Euthymius”, otherwise it will be further confirmed.

The next paragraph of the second chapter deals with the church’s relationship with the state according to the “The Vitae of John and Euthymius”, where it is mentioned that St. John the Iberian handed over the leadership to St. Euthymius, a wise man, and appointed a self-governing king as governor and epitrope. As we can see, the mission of the laity was also very large, which did not miss St. John Iberian; This is another indication that even the clergy can not be cut off from the world of the moment. Here we note that the Georgian nuns, after the glory of God, cared greatly for the success of their country. We note that the partially, incompletely typicons, of Grigol Khandzteli and Euthymius the Iberian convey with great historical accuracy and objectivity the historical reality, the work of famous ancestors and the struggle for the nation

and the church, their contribution to European culture and history.

Chapter III, of the dissertation discusses the fully developed Georgian typicons: of Petritsoni Monastery - son of Grigol Bakuriani, in Georgian and Greek, 1084; Vani Caves- 1214-27, in other words, 1225-30; Near Shiomghvimi Monastery - 1123. Each of these chapters of the paper is discussed and analyzed separately.

I Subsection1. The Georgian Monastery in Bulgaria and its typicon - the activity of Grigol Bakuriani's son, his childhood, the history of the foundation of the Georgian monastery, the creation of the typicon ... are told. It is mentioned that the most important of the antiquities of Petritsoni is the typicon, which was composed by the founder Grigol Bakuriani's son to the brotherhood of the monastery according to the charter of the monastery of St. Panagia in Constantinople.

The works of Georgian and foreign researchers (N. Mari, S. Nutsubidze, A. Shanidze, D. Laskov, etc.) on this issue are briefly listed.

Paragraph 2, typicon manuscripts and editions. Because the Georgian-Greek texts of Petritsonimonastery typicon are published on a scientific level and are accompanied by proper scientific research. It is noted that the typicons are translated into Russian, French and English. We are talking about the expedition that was organized to find the antiquities of the Petritsoni Monastery in Bulgaria by A. Shanidze, N. Berdzenishvili, O. Gigineishvili, in 1949.

Paragraph 3, a comparative textual description of Georgian and Greek typicons, states that there are 37 chapters in the Georgian text and 36 in the Greek text. It is underlined that A. Shanidze finally understood that the passage on the typicon being written in Armenian and Grigol, Bakuriani's sons, signing it in Armenian was added in the following period, and the dispute over this issue should be settled.

The typicon covers the following questions:

"On how the monastery was built by Iberians; About the gifts and offerings we have made to the Holy Church that we are talking about." This chapter provides very interesting information about the construction of the monastery, the founder and his life, as well as the study of etymology, geography ... attracts special attention and is interesting the list of icons donated by Grigol Bakuriani: "Images of Christ the Savior and all the saints ... And more Gospels in both Greek and Georgian;" "About the fact that the monastery we built is free from all taxes", "about living together, that is, living in public and forbidding all brothers to take care of life separately in their own rooms" - private business was considered a great passion; "On how to elect and approve a pastor, and how to be invited to this service of the monastery and the second to this position after the first pastor" - this issue reveals a slight difference between the Greek and Georgian texts;

It is especially mentioned in the typicon that there should be a total of 50 nuns in the monastery and this number should never be reduced. Among them should be distinguished: the priest, the treasurer, the deacon, the potter, bell-ringer, the cellar, the priest, the cooker, the hoster, the caretaker of the elderly and the sick, the overseer-ipitirit. Of interest is the question of "how the priest should be chosen, or how they should

perform their worship,” that they should first and foremost fear God. The greatest demands were on the teacher; The rules for preparing the meal, the humility and silence of the servants, the clothes of the brothers and its price, its distribution are also given. The fraternity of the monastery was divided into three sisters, and all were paid accordingly. Also important issues are: “The three holy fasts and the keeping of these fasts and the creation of mercy every day for all the poor; The Feast of the Holy Church, and other remarkable feasts and great saints; On the Lighting and Prayer of the Holy Churches”; Grigol Bakuriani’s son demands to celebrate the day of the temple, the dormition of the Virgin Mary, to hold a holiday - to sing chants and psalms with a lavish meal. The brothers were obliged to say everything to the leader, to reveal even the slightest intention. Psalms were accepted during labor. The brothers were not allowed to leave the monastery without the permission of the priest. Special care was prescribed for the souls of the deceased brothers. It is noted that great attention was paid to the training of the clergy. There was a special school-seminary. Listed are lands, estates, icons, crosses, priestly vestments, tools of holiness, which were donated to the monastery by Grigol Bakuriani’s son. It is especially noted that Petritsoni’s property and estates are free from all secular and clerical taxes.

The second subsection of the third chapter, the typicon of the Shiomghvime Monastery. Consists of two paragraphs. First, About the history of the foundation of the monastery, and then it is mentioned that its typicon was established by David the Builder and is a very important and noteworthy document. This is the St. Simeon Monastery tipicon (Antioch, Black Mountain) edition of the typicon of the St. Sabba of Palestine,

translated by the great Georgian figure Arsen Ikaltoeli, then spread throughout Georgia, but could not be completely expelled George the Hagiorite's "Great Synaxarion." Traces are sought in the text under consideration.

We learn in the paper that the original of the Shiomghvime typicon has not survived. The manuscripts containing the text that have survived are from the XIII-XVIII centuries, the oldest, the so-called. "Shiomghvime typicon" and many fragments are from the middle of the XIII century. Currently this important monument to our worship and speech is published; It mentions that all these manuscripts ... are of the same composition and character, but still differ from each other with sharply expressed editorial features, which appear quite often. This typicon is very valuable in that it contains rich typonic material and hagiographic-hymnographic works.

It can be seen from the typicon that at that time Georgian nuns were well acquainted with the liturgical practices and liturgical literature of the Near East and Greece. It is true that they lived according to the rules of the monastery of St. Simeon, but at the same time, they took into account the rule of the great monastery of George the Hagiorite, the studies of Constantinople and the monastery of Jerusalem, which is confirmed by the remarks included in the text and inscriptions on the margins.

It is also seen that the fathers of Shiomghvim, in addition to the common prayer, had personal sacramental laws, which were quite strict, especially in the great, pre-Easter fast.

Third subsection, typicon of Vani Caves Monastery. The history of the establishment of Vani Caves (Aspindza district) is presented. Vahan (from XIV century Vani) Caves are about

200 caves arranged in 16 tiers carved into the rock. This monastic complex includes rock-cut stalls, agricultural storages, defensive structures, remnants of water supply, tunnels, tombs, 6 churches, including St. George's beautiful domed church. Important and noteworthy are the building and other inscriptions and frescoes left here. Cave and spiritual life must have first appeared here from the VII-IX centuries. In the IX-XI centuries the monastery was expanded, ordered by St. George's Church and new rooms. A typicon was written, "The Vahan caves Concept," according to which the monks living there were to live.

Of the typicons of monasteries in Georgia, only the Shiomghvimi Monastery, in full, and the Vahan caves are preserved, but the latter is very damaged.

Based on the works of scholars (Talakhadze, Silogava) it can be said with certainty that the years of the Patriarchate of Kartli Catholicos Georgehas established, which approves the text of the typicon, the "Monument of Vahan caves" was created between 1225-30. Based on the identification of the family members of the founder of the monastery, the supporters, who are mentioned in the text of the typicon, the first publisher of the monument, T. Jordania concluded that it was written between 1212 and 1227. L. Muskhelishvili, who worked on this text and even published it in 1939, dated it to 1204-34. This opinion is shared by I. Dolidze too.

The charter of St. George Monastery in Vahan is a very important document, which has reached us more or less completely. It outlines the issues of arranging a monastery, dressing and closing of its members, the rights and duties of brothers, the rules of prayer and altar. It seemed that great attention was paid, as in all monasteries, to obedience to the head of the

monastery, observance of the rules was obligatory for all, one could not leave the monastery arbitrarily, admitting a woman and unmarried persons into the monastery. It is also interesting that the brothers of the monastery were divided into three sisters.

The Vahan caves Monastery Complex is also notable for the fact that many important inscriptions are found there. Vani cave Fathers Monastery At the end of the XIV century, the so-called a dwelling (or - shelter). On the walls of the small domed church of the cross are placed about 50 Georgian "mkhedruli" inscriptions made by women, who lived there, probably from the second half of the XV century. The most notable among them is the fragment of "The Knight in the Panther's Skin" included in the inscription, two verses, 1300-1301, from the letter of Nestan-Darejani, who is a captive of kadji: "I'm sitting in a castle so lofty that eyes can scarce see the ground." (1277).

The text is orally inscribed, distorted, but it has great importance for the history of Georgian literature - it is one of the oldest records of the "The Knight in the Panther's Skin", which is two centuries ahead of the manuscripts that have survived. Many more important inscriptions and poems have been preserved on the walls of the Vahan caves Church. K. Kekelidze, V. Tsiskarishvili, Sh. Oniani, N. Sulava worked on this topic.

Professor of Samtskhe-Javakheti University, Mr. Merab Beridze has an interesting research on Vani caves. In the book "Temples and Names" he reviews in detail the etymology of Van, the geographical area of its distribution, the different forms of this word, which are found in Georgian fiction and scientific literature ...

Chapter IV, general characteristics of Georgian typicons. A comparative analysis of the typicons is presented and the research reveals the general characteristics of the typicons,

consisting of five subsections: 1. Official terms in the typicons; 2. Liturgical things (tools); 3. Women, children, Greek are not permitted in the monastery; 4. Clothes; 5. Size-weight, cash units, precious stones; The analysis of each item presents the general characteristics of the typicons and the study reveals a general picture.

From the discussed typicons to the Shiomghvimi typicon, the liturgical part is especially extensive, small - disciplinary. The services of each day of the year are discussed in detail: hours, matins, supper, vespers, liturgy hymns, similarities-differences with the typicons of other churches, etc. The other three contain only a disciplinary part. We have a difference in the management of Petritsoni and Vahan caves - in them the brothers of the monastery are divided into sisters. The hierarchical structure of the monastery in the discussed typicons is the same and could not have been different - in the Orthodox Church the rights and duties of each of its members are strictly established, especially in the monasteries.

Conclusions

The typicons that have come down to us - 2 incomplete and 3 complete - to introduce us to the way of life of the nuns, and each of them is a valuable source from a historical, literary, linguistic and many other points of view.

It can be said that monastic life should have been established in Georgia soon after the introduction of Christianity as the state religion.

Georgian nuns were well acquainted with the monastic life, liturgical practice and liturgical literature of their contemporary foreign countries.

Georgian monks in Georgia and abroad took care to reach their country through prayer and to promote its political, moral, cultural development.

The typicons show that the monastic life rules of the time were strict, but the monks took care to protect the health of the nuns so that they would not be deprived of anything necessary, their relationship with the Lord and themselves would be harmonious, human weaknesses would be at the level of law.

The main liturgy in the monastery is prayer and supplication to God, but great attention was paid to labor. Moreover, those who had a lot of work and were very tired, their work was considered a prayer.

The monasteries had large farms, many different craftsmen were needed there, everyone's rights and duties were strictly distributed, and they were completed on time and according to the rules.

It also seems that human weaknesses were not unusual for the members of monastery, they needed training, which they

did with great care so that the punishment would be beneficial to the soul.

The most important issue for the clergy in our research typicons is the issue of freedom and independence, which is most sharply and categorically expressed in the life of Grigol Khandzteli: The nuns are not depended to anyone, but they respected civic people, they also supported and helped in every possible way “in the flesh”.

It is noteworthy that the churches and monasteries took care of the preparation of the clergy for the service. On Mount Athos they were sent to an experienced teacher somewhere in a remote village, while in Petritson there was a special school in which a certain number of students should not be reduced.

Every minute of nun’s life is recorded, their main task is to glorify God, pray and work.

From the time of the spread of Christianity, people sought complete unity with God and left the village for it. They passed through the desert individually or in groups, but only the name of St. Anthony the Great and the St. Pachomius is associated with their unification and the establishment of monastic life. However, the monasteries of St. Anthony are of the Lavra type, i.e. each hermit lives separately, chooses his own work, and is allowed to gather for the common Eucharist only on weekends; At this time they discuss various issues and share experiences with each other, while the monastery of St. Pachomius - general or canobitic (κοίνοϛ βίος - living together), because the nuns live in the same space and meet each other every day.

A study of the works of St. Anthony the Great and Basil the Great shows that in Asia Minor and Palestine, canobitic styles of monastery was the most perfect form of monastic life, with prayer and hard work, one of the commandments of the

Old and New Testaments and the foremost Christian virtues. The case was enforced. Also everywhere is the love and unity of the brethren, obedience to God and the leader.

In the typicons we have discussed, the hierarchical structure of the monastery is the same and could not have been different - in the Orthodox Church the rights and duties of each of its members are strictly established, from the big to the small, especially in the monasteries.

The hospitality of strangers, the care of the sick, and the care of the dead are the duty of every Christian, especially of the monastery - in the typicons we have discussed, these rules were binding at the level of law and were carried out with great diligence.

It should be noted that the leader, the father, through unceasing prayer, fasting, labor, everywhere, always, in everything, should be a role model and distinguished to all - he is most in demand - and this is so in all typicons, starting with St. Anthony the Great and St. Pachomius the Great.

Also, St. Pachomius From the time of onwards, all typicons state that the leader himself selects his successor and, with the consent of the brethren, transfers authority to him; At the same time, the first leader in the Ktitor monasteries was chosen the builder. Everywhere great attention was paid to the unwavering protection of the typicon as the basis for the attainment of Christian virtues.

Unfortunately, it is impossible to say exactly what the typicon of a Georgian monastery was like before the IX century, in part, the Georgian archieraticon gives us an idea. We can assume that the Assyrian fathers who founded monasteries in Georgia would definitely have some guidelines. We only know that until the VIII century the Georgian Church followed

the Jerusalem tradition, presumably according to the Ancient Georgian Archdiocese, which can be considered a pre-typicon document. In the life of Giorgi Merchule, it is mentioned that Father Grigol Khandzteli himself traveled to the ancient places of Greece, while his friend on his way to Jerusalem “met to write and perform the rules of the sanctuary” (Monuments, 1963: 264). It is impossible to doubt the accuracy of this statement. Father Grigoli believed in the typicon of the sanctuary he had received from Jerusalem, which he had brought from Greece.

From the texts we have reviewed, we learn that the Georgian nuns were well acquainted with the achievements of the modern Christian world and had access to the latest news, knowing Greek and Arabic. In addition, the great fathers cared not only for the education of the clergy, but also for the education of the whole nation. We can say this by John the Iberian, who set a great task of responsibility for his son, the future great translator and poet St. Euthymius, and handed him over to the leadership. At his own discretion, Father Euthymius also ordained the Iviron Monastery of Athos: a liturgy, “as it is written in the Great Synaxarion”, and the former - according to the rules of the Stodiel Monastery, which incorporated elements of experience from the Athos monastic life, which are partially preserved by George Hagiorite’s writings. Which later spread to other Georgian churches and monasteries.

As for the fully developed typicons of the monasteries: we can assume that their order was established by the founder of the monastery at his own discretion according to the Christian tradition. Nowhere is there any trace that they agreed on anything with the hierarchs of the Church, except for the handi-

work of the Catholics, who were to guarantee the protection and firmness of these typicons.

The monastery of Petritsoni was built by the typicon son of Grigol Bakuriani, in his words, according to the charter of the honest monastery of the All-Holy Mother of God Panagia in Constantinople. The second Greek-language control copy of the Typicon was placed in the repository of the Panagia Monastery and was to be kept for “eternity.”

In this regard, the “Monument of Vahan caves” is noteworthy; There is no indication here, according to which country or monastery typicon it is created, but it would have probably been the first source, and it may have been the “Great Synaxarion” of George the Hagiorite, which was widespread in Georgia at that time.

Here we note that the founders of the monastery, after the glory of the Lord, strive to write their merits in typicons for the forgiveness of their sins and instruct the brothers of the monastery to greet and commemorate them with special prayers, rejoicing and mercy.

List of papers published around the dissertation

1. Zviadadze, 2019 - Zviadadze Salome, Comparative analysis of the typicons of Khandzta and Iviron monasteries. "Gulani" Magazine, N 22, 2019, p. 83–93.
2. Zviadadze, 2019 - Zviadadze Salome, From the history of studying typicons, scientific journal "Language and Culture". N 21, 2019, p. 96–100.
3. Zviadadze, 2020 - Zviadadze Salome, Official Terms in Georgian Religious Regulations, International Scientific-Practical Journal "Life and Law", N 1-2, 2020, p. 77–87.
4. Zviadadze, 2021 - Zviadadze Salome, Typicon of Iviron Monastery on Athos: Rows and Parallels. DergiPark, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, N 51, p. 464–474.
5. Zviadadze, 2020 - Zviadadze Salome, For the history of Shiomghvime monastery typicon , "Gulani" Magazine, No. 23, 2021.
6. Salome Zviadadze, Official Terms in typicons. VII International Conference Dedicated to David the Builder, Gori State Teaching University, History and Archeology Teaching-Scientific Center. 24.12.2021